

ІСТОРИЧНО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІСЛЯМОНГОЛЬСЬКИХ ТА КОЗАЦЬКИХ ЧАСІВ В УКРАЇНІ

На історичному проміжку часу між навалою орд Батия і припиненням функціонування Української козацької держави на півдні Східної Європи відбувались досить важливі процеси, зокрема формування нового етносу. Археологічні джерела для їх висвітлення досі використовуються недостатньо.

К л ю ч о в і с л о в а: золотоординці, козаки, татари, литовці, Степовий Кордон, археологічна карта.

Перед тим, як перейти до висвітлення конкретних археологічних проблем вітчизняної науки, слід хоча б коротко охарактеризувати добу — часи пізнього середньовіччя та раннього модерну за сучасною хронологічною періодизацією. Ця доба багатьом дослідникам бачиться так: *«XIII — перша половина XVII ст. — важлива доба в історії українського народу і його культури. Своєрідність побуту, витонченість речей повсякденного вжитку, поетичність звичаїв і обрядів, моральні засади світогляду, яскрава літературна й мистецька творчість, поступове утвердження елементів наукового мислення — все це відображало ментальність та самосвідомість українців і водночас було чинником дальшого їхнього саморозвитку. Багатство і розмаїття культури українців зумовило своєрідність і неповторність їхнього внеску в скарбницю світової культури»* (Історія... 2001, с. 5). І далі, вже про другу половину XVII—XVIII ст.: *«Це була переломна, епохальна доба, коли невибагливий і повільний плин суспільного життя, характерний для середньовіччя, змінився різким прискоренням, своєрідним катаклізмом, що докорінно позначився на всіх сферах життєдіяльності — політичній, економічній, соціальній, конфесійній. Багато в чому визначальною ця доба стала і для розвитку національної культури, яка, попри воєнні лихоліття, роз'єднаність українських земель і перешкоди з боку чужоземних режимів, продовжувала успішно розвиватися в загальному контексті всесвітнього культурно-історичного процесу, збагачуючи його і одночасно духовну скарбницю власного народу»* (Історія... 2003, с. 5).

Крім того, на теренах колишньої Київської Русі відбувався ще один не менш важливий процес тих часів: перетворення старої назви

на дві нові — «Велика Русь» та «Мала Русь», які з'явилися на початку XIV ст. (грамота Цареградського патріархату 1303 р.; імператорська булла Іоанна VI Катакузена від 1347 р.); поступово термін «Мала Русь» з літературно-духовної перейшов у державно-політичну сферу. Термін фігурував у гетьманських універсалах та листах другої чверті XVII ст., а також у звітах московських послів під час переговорів з гетьманом Б. Хмельницьким та його козацьким оточенням.

Слід зазначити, що термін «Мала Русь» був етимологічно пов'язаний не з розмірами країни, а з її територіальною основою, рівнозначний терміну К. Багрянородного «Внутрішня Русь». Така географічна орієнтація має глибокі античні корені і характерна не лише для східних слов'ян. Згаданий візантійський імператор у своєму трактаті «Про управління імперією» говорить про «Внутрішню Персію», «Малу Іспанію». Відомі в історії також назви «Мала Греція», «Мала Польща», «Внутрішня Франція», які в усіх випадках означали корінну етнічну територію країни.

Із часом стару «руську» назву почала витісняти нова — «українська», яка виражала тоді не найменування певної території, а її прикордонний характер. Термін «Україна» у значенні конкретної землі постійно фігурує у документах часів Б. Хмельницького. Згадаємо, наприклад, промову гетьмана перед польськими комісарами у лютому 1649 р.: *«За кордон на війну не їду, шаблі на турок і татар не здійму. Досить нам на Україні, Поділлі та Волині: тепер вистачить достатку у землі в князівстві моєму по Львів, Холм і Галич»* (Толочко 1997, с. 26—31). Сама козацька держава іменувалася «Військом Запорозьким».

Хронологічний відлік періоду, що розглядається, починається від масштабної катастрофи — навали військ хана Батия на першу дер-

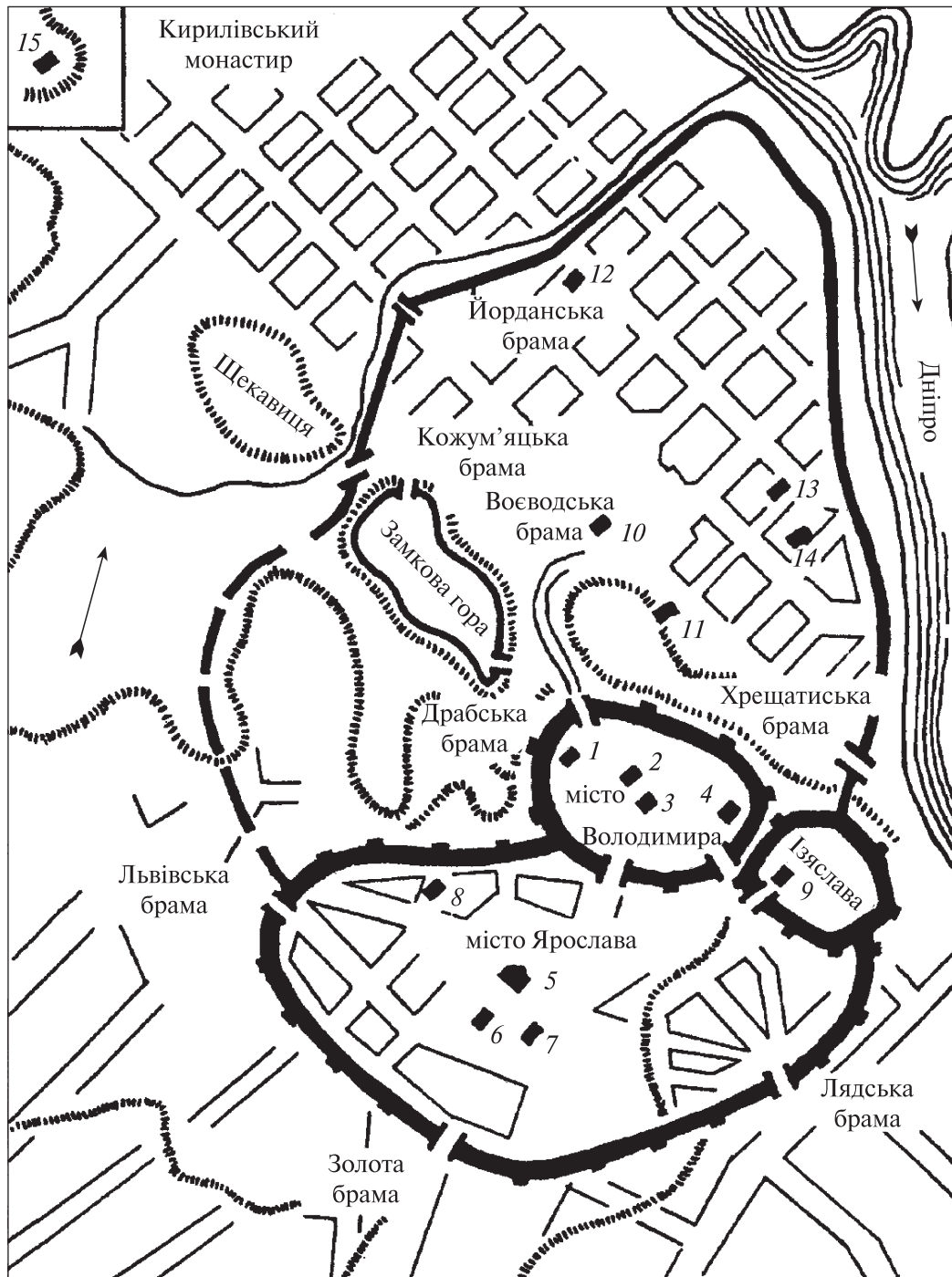

Рис. 1. Київ XIV–XVI ст. з топографією монументальних пам'яток (за Г. Івакіним): 1 – Десятинна церква; 2 – ротонда; 3 – собор Св. Федора; 4 – Василівська (Трьохсвятительська) церква; 5 – Софійський собор; 6 – собор Св. Ірини; 7 – собор Св. Георгія; 8 – Спаська церква; 9 – Михайлівський Золотоверхий собор; 10 – церква Пирогоша; 11 – церква Різдва Богородиці (вірменська); 12 – невідомий храм по вул. Волоська; 13 – Борисоглібський храм; 14 – невідомий храм по вул. Андріївській 7; 15 – Кирилівський монастир

жаву східних слов'ян та її загибелі. Проте вже у цьому питанні зіштовхуємось з певними науковими проблемами: «Руйнування кам'яних храмів, братські могили, сліди пожеж, переховування скарбів — все це датувалося виключно 1240 р. Звідси й хронологія багатьох категорій знахідок. Загальновизнаними археологічними

постулатами було повне припинення виробництва прясел, скла, енколпіїнів, усіх складних високохудожніх ремесел, припинення поступу амфорної тари і т. д. Звідси й невірне визначення культурних шарів, хронологічними індикаторами котрих у більшості являються категорії знахідок. Все це характерно не лише

для Києва... Спеціалісти з історії й археології Київської Русі у більшості досить слабо знали історію послідуєчих періодів. Своє незнання та невміння визначити конкретний об'єкт археологи часто перекладали на Батия, приписуючи йому усі пожежі й розрухи, діла його далеких нащадків. Іноді припущення іншого напрямлення замовчувалися. Добре відома книжка В.К. Гончарова «Райковецьке городище», котру хрестоматійно приводять як яскравий приклад монгольського знищення міста. Однак автор розкопок пам'ятки, репресований 1938 р. Ф.М. Мовчанівський, пов'язував цей розгром із воєнними діями Данила Галицького проти болохівських князів у кінці 1250-х років» (Ивакин 2003, с. 60). І далі вказується: «Відзначимо умовність термінології для історії даного періоду. В основному його називають «післямонгольським». Однак, якщо із нижньою межею все ясно, то верхня аж ніяк не визначена. І для різних регіонів вона може бути різною. Якщо для російських земель її умовно можливо визначити 1480 р. (звільненням від ординської влади), то для території України така подія датується Синьоводською битвою 1362 р. У той же час верхньою межею можливо вважати і час розпаду Золотої Орди або взяття Казані й Астрахані, а, можливо, й завоювання Криму — адже все це якись віхи із переборювання наслідків монгольського нашестя XIII ст. Використовується (особливо в Україні) і термін «пізнє середньовіччя», хоча всім зрозуміла його умовність. ...У цілому, спостереження за матеріальною й духовною культурою Південної Русі XIII—XV ст. дозволяють вести мову, що у середині XIII ст. ніякого розриву традиції з-за монгольського завоювання не відбулося. Продовжувався загальний розвиток традицій XI—XII ст., обумовлений, наперед усе, внутрішніми факторами. На них вплинули події та тенденції загальноєвропейського (та й ширше) масштабу. Руйнування 1237—1240 рр. торкалися лише окремих аспектів загальнокультурного розвитку, а не його глибинної основи. У цілому Київська Русь як політичний і культурний феномен не припинила свого існування у 1240 р. й доживає до XV. Монгольське нашестя зупинило її висхідний розвиток і, головне, нарівні із іншими загальноєвропейськими подіями повністю змінило історичну ситуацію у Центральній і Східній Європі» (Ивакин 2003, с. 61, 65).

У результаті тривалих польових робіт в Києві та аналізу накопиченого матеріалу було

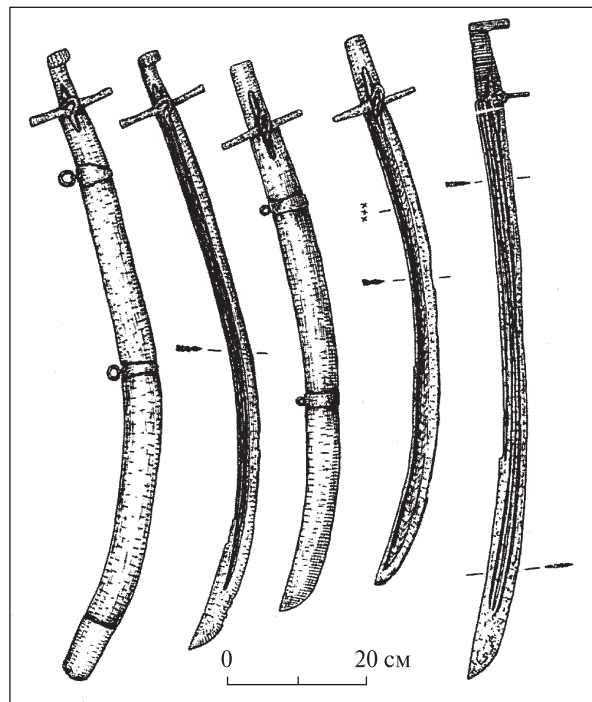

Рис. 2. Козацькі шаблі із Берестечка (за І. Свешніковим)

встановлено наступне: «Дослідження питань історичної топографії Києва XIII—XVI ст. показало, що, незважаючи на велетенські втрати та руйнування 1240 р., місто продовжувало своє існування, ніякої перерви у його житті чи зміни населення не відбулося. Міське життя стало менш інтенсивним й відповідало місцю та ролі Києва у новій історичній ситуації. Археологічні дослідження довели, що історичне життя продовжували всі основні історичні райони міста (Верхній Київ, Поділ, Замкова гора, Дорогожичі, Клов, Угорське, Берестове, Печерський монастир, Видубичі. Не виявлено поки матеріалів XIV—XV ст. на території Коперива кінця (Кудрявця), Шекавиці, Лисої гори, але археологічно вони вивчені недостатньо (рис. 1).

Головне ядро міста (Гора і Поділ) знаходилось переважно у старих, традиційних межах: Золота та Лядська брами на Горі та річка Почайна на Подолі. Міським дитинцем стала Замкова гора, де у другій половині XIV ст. зведено потужний для свого часу дерев'яно-земляний замок. Головна маса населення зосереджувалася на Подолі. Тут знаходився магістрат, соборна церква, головний торг. Чисельність мешканців різко зменшилась й навряд чи перевищувала 10 тисяч у часи максимальних підйомів... Після 1362 р. Київська земля входить до складу Великого князівства Литовського і Русько-

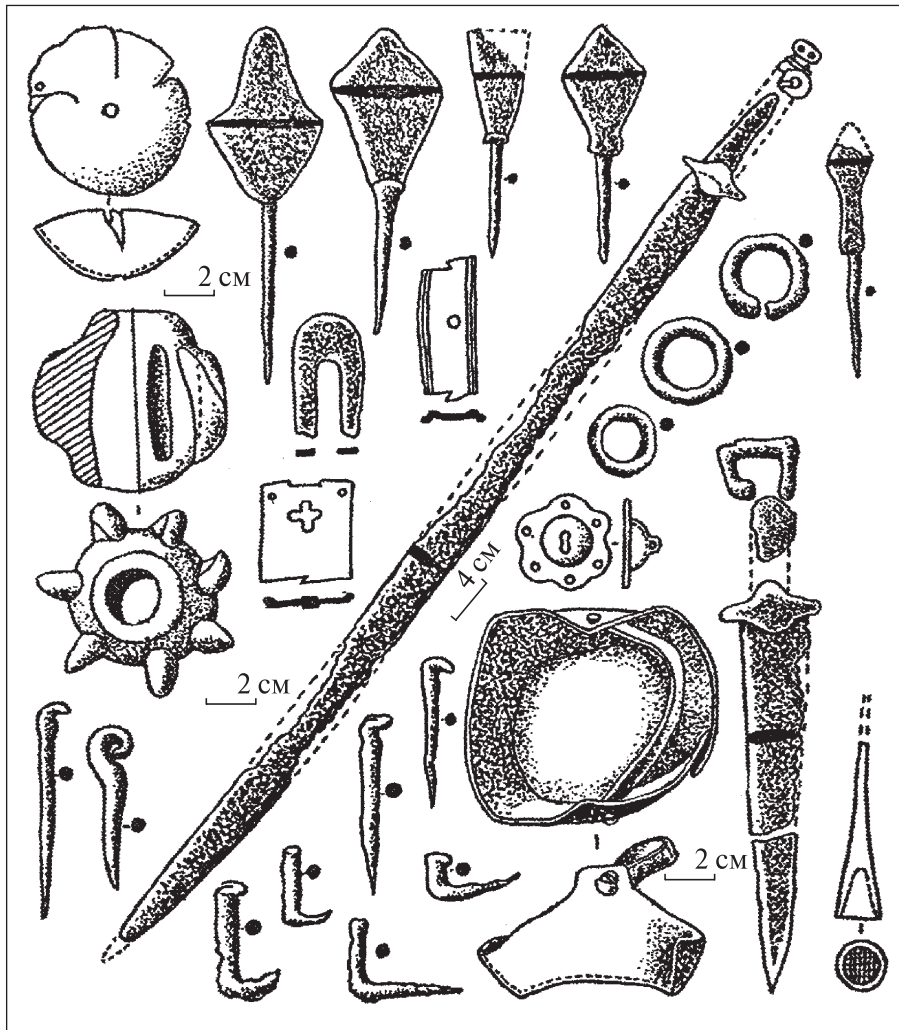

Рис. 3. Інвентар із поховання вершника на Бузькому лимані (за: Добролюбський, Смирнов 2011)

го. Родоначальником нової київської династії став Володимир Ольгердович. Включення до Литовсько-Руської держави проходило мирним шляхом, завдяки збігу головних цілей суспільств обох етносів — боротьбі із Золотою Ордою, а також збереженню старих прав та порядків на руських землях. Воно зіграло позитивну роль для розвитку Києва та інших українських земель, що переважно вийшли з-під золотоординського іга. Негативні фактори вийшли на передній план пізніше — головним чином з другої половини XV ст., коли стали сприяти натиску польських феодалів» (Івакін 1996, с. 246, 248).

Праця, присвячена битві під Берестечком влітку 1651 р. (Свешніков 2008) — однієї із найбільш значущих воєнних операцій — висвітлює події польсько-українського протистояння у часи Визвольної війни (рис. 2). Завдяки археологічним дослідженням було отримано невідомі досі матеріали, які демонстрували комп-

лекс обладнання, необхідного для використання козаками вогнепальної зброї. Очевидно, озброєння козацького війська не було одноманітним. Переважна більшість козаків мали шаблі та рушниці, але ця різниця за походженням зброя належала до різних типів та систем. Важко собі уявити, щоб кожний козак носив на собі всі види відомої на той час зброї: це неможливо для однієї людини. Те ж саме стосується і кіннотників, які, окрім шаблі, мали карабін або арбекузи, а дехто, можливо, був озброєний пістолетом та списом. Повстанці-ремісники, мабуть, були озброєні так, як і козаки. Селяни-повстанці ж виглядали дещо поіншому, і про це засвідчили результати розкопок під Берестечком, де вперше було виявлено одяг і зброю цих вояків. На відміну від взутих у чоботи козаків, селяни носили шкіряні ходаки, були озброєні сокирами, бойовими косами та серпами, а інколи й дерев'яними колотушками-булавами. Отриманий матеріал

дозволяє говорити, що козацька армія періоду Визвольної війни не була неорганізованим збіговиськом випадкових людей, а важливим елементом державної структури, котрий цілком відповідав вимогам свого часу (Свешніков 2008, с. 324—325).

Додамо ще один важливий момент, що стосується геополітичної картини тогочасного східноєвропейського світу: український люд був своєрідним заслоном для мешканців Європи, проте вже не у широтному, як у часи Київської Русі, а у меридіональному розумінні — у першу чергу від османів та їх сателітів.

На першому етапі зазначеного історичного періоду українські землі та їх статус у складі Литви змінювався. Можна говорити про два етапи в історії «литовської доби»: князівський і обласний. Перший обіймає 1340—1500 рр. — від князіння на Волині Любарта до часу, коли Сіверські князівства опинилися під опікою Московської держави; другий — від 1500 р. і до Люблінської унії 1569 р., коли було утворено Річ Посполиту. Важливо зазначити, що захоплення литовськими князями нових південних територій не супроводжувалося агресією. Фактично Гедиміновичі підвищували свій статус, у порівнянні із сусідами (Черкас 2011, с. 8—9, 130).

При цьому на землях сучасної України існувало золотоординське населення. Так, на комплексі біля с. Торговиця на Кіровоградщині виявлено й досліджено поселенську структуру та некрополь, які були рештками одного з найбільш північних осередків золотоординських завойовників. Пам'ятка функціонувала на березі сучасної р. Синюхи, це був один із економічних, політичних центрів XIV ст. на Дніпровському Правобережжі. Торговицький комплекс досі залишається цікавим та перспективним об'єктом для наукових досліджень з кількох причин. По-перше, комплекс є найбільш північним населеним пунктом, що має риси золотоординської міської культури. По-друге, датування виявлених на комплексі монет підтверджує факт існування тут цілого міста в ті драматичні та переломні часи нашої історії. По-третє, вивчення антропологічних матеріалів дозволяє поставити питання про співвідношення місцевого й прийшлого компонентів серед населення цього регіону, наблизитись до розуміння етнічних процесів на території Правобережної України у золотоординський період (Бокій, Козир 2005, с. 41—83).

Звісно, основні центри заселення завойовників розміщувались південніше — у Північ-

ному Причорномор'ї; в першу чергу на берегах нижньої течії Дніпра та його островах, а також допливів. Існували ці центри у межах другої половини XIII—XIV ст., і далі вже у «часи козацькі». Осіле населення проживало тут постійно, починаючи першими століттями II тис. н. е. і закінчуючи золотоординською добою. Це підтверджує спадкоємність у низці особливостей матеріальної культури: домобудування, керамічний комплекс, поховальний обряд (Козловський 1992, с. 172—173; Ельников 2001; 2006 та ін.). Продовжували тут жити і «чисті» кочівники (рис. 3). За своїм історичним змістом це була фінальна фаза у загальноазійського Великого переселенні народів. Так само як і у давнину, у середньовічні часи структура кочових громад залишалася однотипною. А господарсько-культурний тип номадів за всіма своїми ознаками сформувався не пізніше I тис. н. е. Модифікації не змінювали його суті, а інновації охоплювали лише певні складові (Добролюбський, Смирнов 2011, с. 131—132).

Складність етнічних процесів у цій місцевості підтверджує антропологічний матеріал. При цьому цілком обґрунтованим є те, що процес змішування етносів відбувався постійно. А це, в свою чергу, говорить про безперервний процес міграції тогочасного люду з різних територій — Середнього Подніпров'я, Подоння, Поволжя та Північного Кавказу. Зокрема було встановлено, що аланський компонент виявився більш суттєвим, ніж очікувалося, особливо в період Золотої Орди. А от доля монголоїдної домішки у золотоординський період не збільшилась (як очікувалося), а навпаки, зменшилась (у порівнянні із домонгольським часом). Вплив кочового компоненту на формування антропологічного складу осілого населення виявився значно меншим, ніж визначалося попередніми антропологічними дослідженнями (Литвинова 2012, с. 132).

Нині археологічні комплекси золотоординських часів відомі і в середньодніпровському регіоні, особливо на Дніпровському Лівобережжі. У першу чергу, це стосується поховальних пам'яток Полтавщини, серед яких виявлено унікальний комплекс — поховання дівчинки-кочівниці біля с. Волошине у пониззі Псла з досить багатим інвентарем та оригінальним одягом, який вдалося реконструювати (Супруненко, Приймак, Мироненко 2004; Супруненко, Артем'єв, Маєвська 2005; Супруненко, Маєвська, Артем'єв, Горбенко 2006).

У цілому ж наявні антропологічні матеріали із некрополів Середнього Подніпров'я, як і

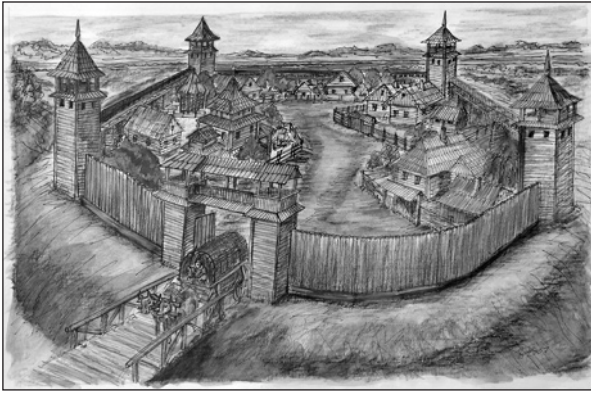

Рис. 4. Литовський замок у Батурині (реконструкція В. Коваленка, малюнок С. Дмитрієнко)

в попередньому випадку, дозволяють окреслити суттєві зміни у порівнянні з давньоруським часом. Серед населення козацької доби широколиці морфотипи, які мали витоки у давньоруських серіях древлянсько-волинянських, тиверських та частково галицьких земель, переважають. Генетичні лінії, що пов'язують частину пізньосередньовічного населення цієї території з більш грацильними групами полянських земель ще читаються, але переважно на жіночих черепках. Це має своє пояснення: територія розповсюдження мезокранних середньовічних (із тенденцією до вузьколицості) форм, які пов'язуються із полянським загалом, була досить невелика навіть у давньоруську добу та її населення, можливо, зазнало суттєвих демографічних втрат під час монгольської навали. Тому у відродженні слов'янської популяції цього регіону провідну роль відіграли вихідці із території побутування масивних типів східних слов'ян (древлянських, волинських, тиверських, північних галицьких земель). На краніологічних серіях козацької доби можна зазначити також, що у порівнянні із давньоруським часом збільшився біологічний вплив степового населення та досяг максимуму для цієї території. Внесок степовиків у формування антропологічного складу населення Середнього Подніпров'я найкраще простежується за матеріалами XVI—XVII ст. (Рудич 2014, с. 222—223).

Не менш важливими у контексті цієї статті являються й події наступних століть, коли: *«Християнські козацтва, безсумнівно, відкрили нову сторінку в історії Степового Кордону Європи. Під козацьким впливом він зазнав глибоких трансформацій, які присутньо змінили його обличчя та зумовили подальше закриття на користь християнського світу. Попри на позір явну перевагу жорсткої конфронтаційної складової, здобреної ще й*

процесом конфесіоналізації, у козацькі часи Кордон не став роз'єднувачем на ментальному рівні. Стиль козацького життя, поведінкові стратегії козаків стосовно мусульманських сусідів, поєднуючись з налаштованістю останніх не тільки на конфронтацію, а й на взаємодію, призвели до того, що реально існував лише відчутний усіма навколишніми суб'єктами фізичний Кордон як об'ємний простір земель, неконтрольованих державними чинниками. Комплекс відмінностей між скроєними на різний цивілізаційний лад суспільствами, локалізованими по обидва боки Степового Кордону, так і не спровокував появи непрохідних демаркаційних ліній, як це було на деяких інших Великих Кордонах. Не допоміг у цьому навіть такий потужний в ті часи фактор як різноконфесійність. Релігійний кордон був ключовим виявом інакшості, фокусував на собі всі поділи, найвиразніше уособлював «чужість» конкурента з протилежного боку Степу, а прапор віри справно виконував функцію каталізатора й виправдання конфронтації. Проте й загострене для всіх релігійне питання було не здатне відособити християнських і мусульманських суб'єктів» (Брехуненко 2011, с. 445).

Як не парадоксально, але накопичені на сьогодні археологічні та писемні матеріали дозволили вийти на рівень узагальнення інформації на найвищому фундаментальному рівні й зробити висновки, що землеробська християнська та мусульманська османська цивілізаційні структури на східноєвропейських (сучасних українських) теренах набули у ті часи класичних рельєфів у взаєминах, та проявилось, у свою чергу, у класичному протистоянні й сприйнятті обох сторін. *«Країна, де мешкають козаки, зветься Україною, що означає країна»* — відзначав пізніше П. Шевальє, розуміючи під цим поняттям землі краю європейського землеробського світу (Шевальє 1993, с. 38). Починаючи вже із другої половини XIII ст., відбулося становлення реального механізму існування обох цивілізаційних осередків у межах цього географічного простору. Створення системи організації та безпеки торгівлі було втілене у мережу поселенської структури, яку створили золотоординці у зоні теперішньої Південної України. Кочова цивілізація з іншою системою цінностей та джерел функціонування, ніж у осілих цивілізаційних системах, будувала власні міста в степу як складові частини єдиної структури торгівлі у межах всієї Євразії у цілому і її

центральної української складової зокрема. У мережі міст Подністров'я, Східного Поділля, Нижнього Подніпров'я знайшов своє втілення специфічний тип локальної цивілізації Золотої Орди, що поєднувала кочовий і осілий способи життя. Археологічні дослідження надали можливість уявити мусульманську інфраструктуру золотоординських міст й визначити особливості їх матеріальної культури. А порівняльний аналіз набору артефактів основних пам'яток дозволив встановити й загальні риси, що були притаманними золотоординській культурі у цілому, як і регіональну специфіку, обумовлену природно-географічними та історико-культурними чинниками.

Порівняльний аналіз матеріальної культури пам'яток другої половини XIII—XIV ст. у межах Центральної та Південної України свідчить про близький типологічний склад деяких артефактів, зокрема прикрас, стійкі стилістичні прояви формальних ознак і декоративних елементів. Вони розповсюджувалися у колі різних етнічних спільнот, зокрема слов'янського, аланського та тюркського походження, незалежно від конфесійної приналежності, і являлися ознакою тенденцій у стилі та моді. Продукція золотоординських центрів Причорномор'я, імпорт із Малої Азії, Поволжя, Середньої Азії та Китаю постають на той час джерелом накопичення розкішного посуду у садибах заможних мешканців півдня колишньої Київської Русі і, перш за все, Києва.

Тож можна констатувати, що золотоординська цивілізація вдало використала надбання багатьох культур Євразії й сформувала нове синкретичне етнокультурне середовище, що склалося у процесі пересування монголів із району їхньої батьківщини на євразійській простір.

Початок нового етапу розвитку слов'яно-тюркських стосунків був пов'язаний зі змінами вектора контактів: від східних центрів Золотої Орди у південному напрямку; та становленням у першій половині XV ст. Кримського ханату.

На відміну від золотоординської, османська цивілізація, яка містила як кочову, так і осілу складову, була побудована на пріоритеті осілого землеробського ареалу, підсиленого землеробськими суспільствами європейського Півдня. Проте османи віддавали також належне розвитку торговельно-економічних відносин, що було надзвичайно важливим фактором для зростання Стамбула та інших міст Анатолії. Відбувалось становлення та розвиток торгово-економічних стосунків через найбільші порти узбережжя Чорного моря. Процес утверджен-

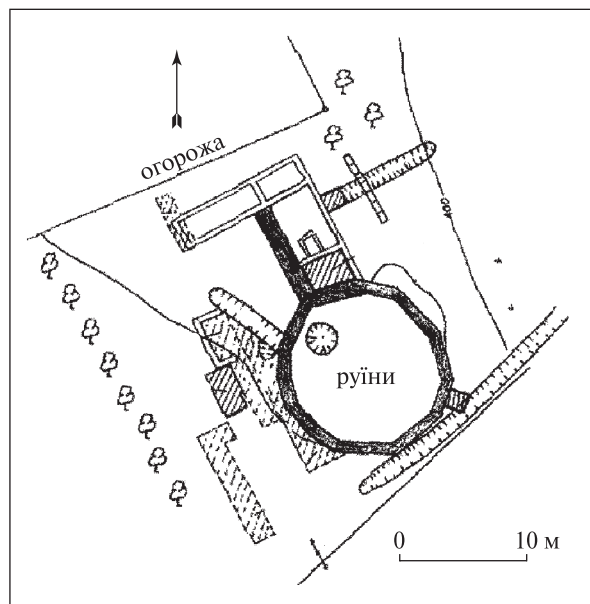

Рис. 5. Надвірна. Схема замку (за зб.: «Старожитності Гуцульщини»)

ня османів на чорноморському узбережжі мав безпосередній вплив на формування нової політичної, релігійної та соціально-економічної ситуації на Балканах, у Південній та Східній Європі. Історичний аналіз суті цього процесу дозволяє виділити три основні етапи османської експансії на територію сучасної України. Вони відрізнялися способами оволодіння землею, формами володарювання, територіальними межами в залежності від різних обставин, зокрема від політичних рішень лідерів українського козацтва та Османської імперії.

Перший етап (остання чверть XV — середина XVII ст.) має характер експансії на землі східнослов'янського простору з метою долучення їх до орбіти політичних та економічних інтересів імперії, об'єднання тюркських етнополітичних спільнот й подальшої ісламізації. Єдиною перешкодою для цього процесу було українське козацтво, яке згодом стало справжньою загрозою для османів та отримало перевагу на Чорному морі.

Другий етап (друга половина XVII — початок XVIII ст.) характеризується зростанням протурецьких настроїв у козацькому середовищі, насамперед у його вищих колах. Припинилися й козацькі походи до турецьких берегів. Подальше поширення східних впливів свідчило про продовження різних форм контактів.

Третій етап (кінець першого десятиліття XVIII ст. — початку XIX ст.) — час, коли Османська імперія робить останні зусилля, щоб зберегти свої колонії у Східній Європі. Водночас це найбільш активний період перебудови та

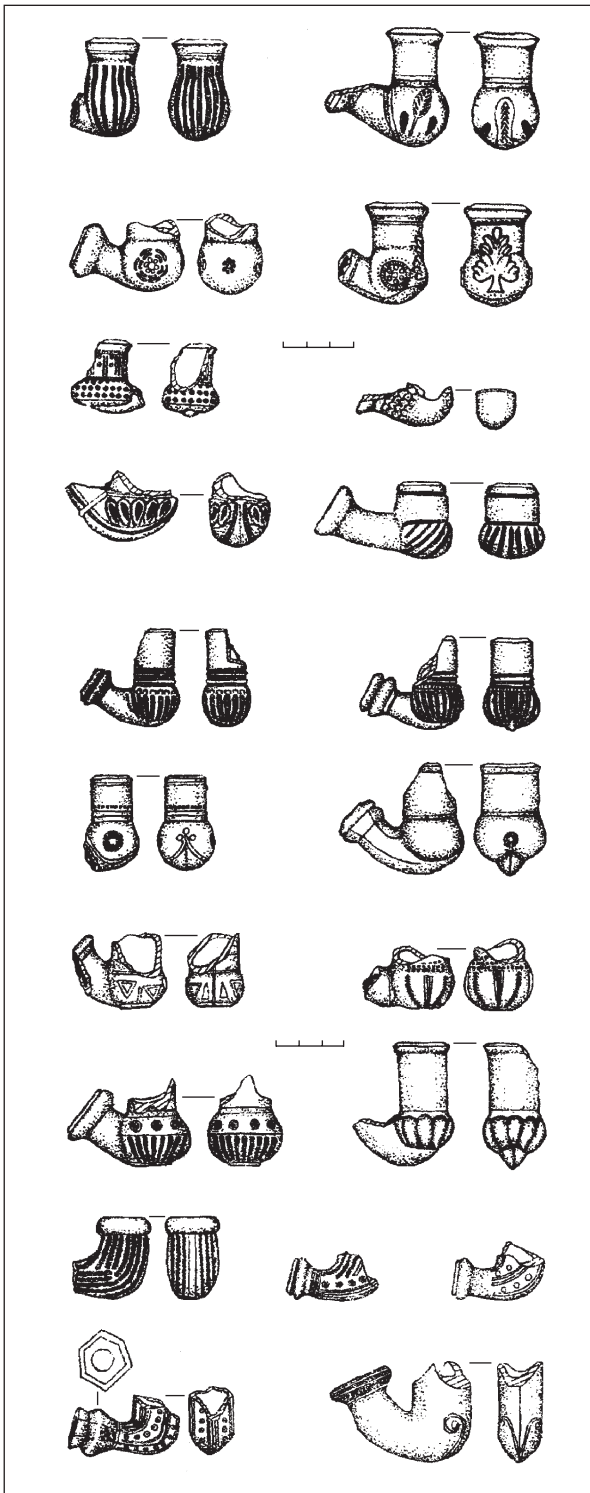

Рис. 6. Люльки XVIII ст. із Києва (за А. Чекановським)

модернізації османських фортець, що засвідчують писемні джерела й археологічні дослідження.

Співіснування цивілізаційних систем на теренах України та Османської імперії передбачало створення умов їхнього функціонування. Український простір мав тенденцію до розши-

рення за рахунок просування українських колоністів усе далі на південь, де вони піддавалися нападам з боку номадів і повинні були теж зводити власні оборонні споруди. Водночас територіальне зближення масивів української та тюркської культур сприяло процесу культурних запозичень й інтеграції. Османська матеріальна культура різними шляхами входила у буття українського суспільства і її сприйняття було підготовлене попередніми синкретичними культурами тюрків. Завдяки цьому вона не була чужинським елементом для Північного Причорномор'я, мала чимало рис, спільних для широкого Чорноморсько-Малоазійсько-Балканського та Кавказького ареалу, за участю компонентів української, молдавської та інших культур цього поліетнічного середовища (Біляєва 2012, с. 427–428).

Тож можна констатувати, що на сьогодні ми маємо цілком сформовану концепцію з цієї проблеми, яка була побудована, у першу чергу, на основі комплексного використання археологічних і писемних джерел вітчизняної історії. Подібна ситуація окреслюється також завдяки вивченню післямонгольських та козацьких старожитностей за писемними джерелами (Русина 1998; Історія українського... 2006–2007) та архітектурними пам'ятками означеного періоду (Історія... 2001, с. 256–275, 629–654; 2003, с. 835–854). Що ж до вивчення археологічного матеріалу з цього питання, цей процес відбувається повільно, але є позитивні зрушення, про що свідчить поява навчального посібника, присвяченого пам'яткам матеріальної культури завершального етапу середньовіччя та раннього модерну (Археологія доби... 1997).

У цілому ж нині триває етап накопичення матеріалів на конкретних пам'ятках та систематизації наявної інформації з окремих комплексів та регіонів. Зазначимо, що у цьому процесі вивчення сільських пам'яток залишається недостатнім — більш-менш цілеспрямовані роботи проводились лише на окремих відкритих поселеннях лівого берега Дніпра (Біляєва, Кубишев 1995). І це при тому, що «Аграризація була явищем економічним та демографічним, але в першу голову — соціальним, що надавала обрису середньовічного суспільства своєрідних рис» (Ле Гофф 1992). Значно краще досліджені укріплені поселення, у першу чергу, міста. Наприклад, розкопки гетьманської столиці Батурина та наукова реконструкція її центральної частини (рис. 4) (Батуринська старовина 2008); масштабні розкопки території середньовічної Полтави (Супруненко, Ми-

роненко, Пуголовок та ін. 2008; Супруненко, Пуголовок, Мироненко та ін. 2009; Супруненко, Пуголовок, Мироненко та ін. 2009; Супруненко, Пуголовок 2015; Пуголовок та ін. 2009). Крім того, виданням окремих систематизованих досліджень, котрі висвітлюють інформацію про Запорозькі січі (Телегін 1993), пізньосередньовічні пам'ятки північно-східного регіону (Приймак, Осадчий 2006), укріплені пункти Чернігово-Сіверщини. Слід також згадати ґрунтовне опрацювання матеріалу з пам'яток підкарпатського регіону (рис. 5) — результат роботи Карпатської історико-археологічної експедиції протягом кількох років (Старожитності Гуцульщини 2011). Проте головним джерелом поповнення інформації про пам'ятки післямонгольських та козацьких часів являються збірки наукових праць та повідомлень, де викладені результати роботи всеукраїнських конференцій. Такі конференції відбуваються щороку завдяки ініціативі Центру пам'ятокознавства НАН України та Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури (Нові археологічні... 1992; Нові дослідження... 2001 та ін.).

Отже, ще раз зазначимо, що наша стаття є лише відображенням наявної інформації, що стосується вказаної теми, без її наступного наукового аналізу, якого вона потребує (рис. 6). Така незадовільна розробка тематики була характерна ще для 1970-тих років: «Але упереджене ставлення археологів до пам'яток

XIV—XVII ст. призвело до того, що до цього часу не існує їх археологічної карти або зведення. Відомості про ці пам'ятки розпорошені в багатьох працях, присвячених описові археологічних пам'ятників різних епох». І далі: «Із створенням археологічної карти пізньосередньовічних пам'яток на території УРСР буде створена база, конче необхідна для археологічних досліджень великих масштабів. Ця карта потрібна не тільки археологам. Вона дасть можливість історикам конкретно пізнавати і розуміти процеси та закономірності історичного розвитку України. Так, наприклад, археологічна карта післямонгольських пам'яток допоможе висвітленню заселеності України в ранній феодальний період, про що немає у нас більш-менш точних відомостей. Археологічна карта, на яку буде винесено укріплені поселення XIV—XVII ст., дасть деякі дані і для міркування про систему розташування укріплень в той чи інший історичний період і, отже, про їх стратегічну роль в системі оборони окремих українських земель» (Юра 1971, с. 33).

З того часу, як почали заявляти про необхідність повної систематизації та картографування післямонгольських та козацьких пам'яток, невдовзі міне півстоліття — «та тільки хура досі там». Проблема залишається актуальною і потрібною для постановки й вирішення багатьох інших питань середньовічної України і до неї слід ставитись із повним розумінням.

Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст. — К., 1997.

Батуринська старовина. — К., 2008.

Біляєва С.О., Кубишев А.І. Поселення Дніпровського Лівобережжя X—XV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі). — К., 1995.

Біляєва С. Слов'янські та тюркські світи в Україні. — К., 2012.

Бокій Н., Козир І. Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація) // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. — К., 2005. — С. 41—83.

Бондар О. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV—XVIII ст.: ілюстрований довідник. — К., 2015.

Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи. — К., 2011.

Добролюбський А.О., Смірнов І.О. Кочовики південно-західної України в X—XVII ст. — К.; Миколаїв, 2011.

Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка. — Запорож'є, 2001. — Т. I.

Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка. — Запорож'є, 2006. — Т. II.

Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. — К., 1996.

Івакін Г.Ю. Историческое развитие Южной Руси и Батыево нашествие // Русь в XIII веке. Древности темного времени. — М., 2003. — С. 59—65.

Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. — К., 2006—2007. — Т. 1, 2.

Історія української культури. — К., 2001. — Т. 2.

Історія української культури. — К., 2003. — Т. 3.

Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст. — К., 1992.

Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовічного Запада. — М., 1992.

Литвинова Л.В. Населення Нижнього Подніпров'я 12 — початку 15 ст. — К., 2012.

- Нові археологічні дослідження пам'яток українського козацтва.* — К., 1992.
- Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні.* — К., 2001.
- Приймак В.В., Осадчий Є.М.* Північний схід Дніпровського Лівобережжя у кінці XVI—XVII ст. (історико-археологічні нариси). — Полтава, 2006.
- Пуголовко Ю.О., Калашник Є.С.* Дослідження полтавської фортеці. Старе місто. — К.; Полтава, 2009.
- Рудич Т.О.* Населення Середнього Подніпров'я I—II тисячоліття за матеріалами антропології. — К., 2014.
- Русина О.В.* Україна під татарами і Литвою. — Україна крізь віки. — К., 1998. — Т. 6.
- Свешніков І.* Битва під Берестечком. — Рівне, 2008.
- Старожитності* Гуцульщини. — Львів, 2011.
- Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М.* Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісо-степового Лівобережжя. — К.; Полтава, 2004.
- Супруненко О.Б., Артем'єва А.В., Маєвська С.В.* Унікальний комплекс золотоординського часу поблизу Волошинського. — К.; Полтава, 2005.
- Супруненко О.Б.* Кургани з похованнями золотоординського часу поблизу Волошинського у пониззі Псла. — К.; Полтава, 2006.
- Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Пуголовко Ю.О., Шерстюк В.В.* Дослідження посаду літописної Лтави. Миколаївська гірка. — К.; Полтава, 2008.
- Супруненко О.Б., Пуголовко Ю.О., Мироненко К.М., Шерстюк В.В.* Дослідження посаду літописної Лтави. Інститутська гора. — К.; Полтава, 2009.
- Супруненко О.Б., Пуголовко Ю.О.* Дослідження літописної Лтави. Іванова гора. — К., 2015.
- Телегін Д.Я.* Часи козацькі. Січі Запорозькі. За письмовими та археологічними джерелами. — К., 1993.
- Толочко П.П.* Від Русі до України. — К., 1997.
- Черкас Б.* Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів XIV—XVI ст. — К., 2011.
- Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі. — К., 1993.
- Юра Р.О.* Завдання визначення пізньосередньовічних пам'яток України // Середні віки на Україні. — К., 1971. — Вип. 1. — С. 31—40.

Надійшла 03.09.2015

А.П. Моця

ИСТОРИЧЕСКИ-АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОСЛЕМОНГОЛЬСКИХ И КАЗАЧЕСКИХ ВРЕМЕН В УКРАИНЕ

Изучение памятников XIV—XVII вв. остается проблемной темой отечественной археологии, недостаточная разработка которой объясняется рядом объективных и субъективных причин советского прошлого (в том числе и «борьбой с украинским буржуазным национализмом») и незаинтересованностью специалистов в изучении «не-археологического периода». Поэтому историки-медиевисты, изучающие письменные источники, в этом отношении вышли на более качественный уровень в своих разработках по сравнению с археологами. И все же нынче уже накоплен (и далее продолжает увеличиваться) разнообразный археологический материал, относящийся к послемонгольскому и казаческому времени, который необходимо комплексно проанализировать и, обязательно, представить в виде археологической карты. Решение этого вопроса позволит в дальнейшем перейти к рассмотрению многих других актуальных тем, в изучении процесса развития материальной культуры украинского народа во времена позднего средневековья и раннего модерна.

О.Р. Motsia

HISTORIC AND ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF POST-MONGOLS AND COSSACKS TIMES IN UKRAINE

Study of the 14th—17th century sites remains to be a problem issue in home archaeology; the fact that it's underdeveloped is explained by a series of objective and subjective reasons of the Soviet past, including the «Ukrainian bourgeois nationalism struggle», and by the scholars' disinterest in the study of «non-archaeological period». Therefore, the historians-mediaevalists studying the written sources reached the higher qualitative standard in their developments, in comparison with the archaeologists. Nevertheless, various archaeological material is already accumulated today, and still is being accumulated; it is referred to the post-Mongols and the Cossacks times and should be comprehensively analyzed and certainly be presented in form of archaeological map. Solving of this matter in future will allow developing into other urgent issues in studying the process of development of Ukrainian nation's material culture in the Late Mediaeval and the Early Modern Periods.